

DOI: 10.33310/2519-2809-2019-47-1-57-62

УДК 94(4) «0375/1492»:327

ВОЛОДИМИР КУЗОВКОВ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна
e-mail: kusovkov@ukr.net

**ВІЗАНТІЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ У ТВОРАХ
КОНСТАНТИНА VII БАГРЯНОРОДНОГО**

Міжнародні відносини у ранньому середньовіччі є однією з наукових проблем, які актуальні сьогодні для історичних досліджень. Важливими джерелами з історії міжнародних відносин середини X ст. є трактати візантійського імператора Константина VII Багрянородного. В статті аналізуються свідчення цих трактатів про зовнішню політику Візантії. Автор порівнює їх з матеріалами інших праць імператора, включаючи розділ «Исторических эскизтов» – «О посольствах». Особливу увагу приділяється свідченням, які характеризують відносини Візантії з Аббасидським халіфатом і незалежними від нього державами – еміратами.

Ключевые слова: византийская дипломатия, «Об управлении империей», «О церемониях», Константин VII Багрянородный, внешняя политика Византии, международные отношения.

В історії дипломатії середньовічної Європи Візантійська імперія займає особливе місце. Залишаючись спадкоємицею стародавнього Рима, вона зберігала його традиції і візантійські послі могли користуватись багатоманітною цивілізаційною спадщиною у галузі міжнародних відносин. Значною віхою в історії візантійської і європейської дипломатії стала доба імператора Константина VII Багрянородного (913–959 рр.), що знайшла відображення в його наукових працях. Найбільш важливе місце у літературній спадщині імператора за рівнем і кількістю свідчень про міжнародні відносини займають трактати «Про церемонії» та «Про управління імперією» [3; 8]. За змістом і стилем подання матеріалу ці твори можна вважати одними з характерних літературних пам'яток доби «візантійського енциклопедизму», яка припадає на часи правління Македонської династії (867–1056) [1, с. 94–95].

Матеріали обох трактатів неодноразово викликали зацікавленість багатьох дослідників. У різні часи вагомий вклад у дослідження літературної спадщини Константина VII Багрянородного внесли Дж. Бьюрі, В. В. Латишев, Ф. Дюльгер, Р. Дженкінз, Г. Острогорський, А. Тойнбі, Д. Оболенський, Г. Г. Літаврін та інші [1, 6, 9, 11]. В останні роки інтерес до

імператорських трактатів не спадає, а по відношенню до «Про церемонії» навіть зростає. Підтвердженням останньої тенденції є дослідження П. В. Кузенкова та О. М. Лугового [4, 5]. Аналіз досліджень дозволяє зробити висновок про необхідність приділити увагу порівняльному аналізу ключових трактатів Константина VII Багрянородного, їх функціональному призначенню та окремим аспектам інформації, що не знайшли достатнього висвітлення у попередніх працях.

У чому ж полягає цінність свідчень з історії дипломатії, що збереглися у творах імператора Константина VII? Трактат «Про церемонії» уявляє собою довідник внутрішнього розпорядку життя візантійського двору. У ньому надаються інструкції щодо проведення політичних і релігійних заходів у палаці за участю імператора і придворних. Окремі глави (84–95 I книги, 46–48 II книги) торкаються дипломатичних відносин, зокрема опису особливостей протоколів прийому іноземних посланців і листування з правителями інших держав.

Інформацію трактату «Про церемонії» суттєво доповнює інший твір Константина VII – «Про управління імперією» – адресоване його сину і наступнику, майбутньому імператору Роману II (959–963). Цей твір

писався, як підручник з управління і, можливо, є першим твором цього жанру у Європі, що дійшов до нашого часу. У трактаті «Про управління імперією» даються практичні поради щодо лінії поведінки, якої треба дотримуватись у відносинах з різними сусідніми державами. Отже, обидва твори носили характер «документів для внутрішнього використання» і не розраховувались для читання широкою аудиторією [10, р. 33–38].

Тексти обох трактатів мають писались тривалий час і містять декілька шарів інформації. Так, протокол прийому болгарських послів приводить різні титули болгарського правителя, які відображають зміни, що відбулись у політичному статусі його держави протягом I половини X ст.

Значну роль в обох трактатах відіграє звернення до історичних даних, які передають досвід відносин з сусідами вироблений з часів Пізньої Римської імперії. У I книзі трактату «Про церемонії» (глави 84–95) використовуються уривки з твору Петра Патрікія, відомого дипломата доби Юстиніана I (527–565) про відносини з державами Сасанідів та остготів [8, р. 396, 398–409].

Історичні екскурси в трактаті «Про управління імперією» набагато інформативніші. Константин VII вважає за потрібне надати своєму наступнику свідчення про походження народів, з якими сусидить імперія, задля того, щоб сформувати у нього уявлення про традиції міжнародних відносин різних регіонів. Глави (14K22), присвячені мусульманському світу, надають інформацію про відносини Візантії та халіфатом з часів правління «праведних» халіфів (632–661) [3, с. 64–87]. Подібні історичні екскурси ми зустрічаємо і в розділах присвячених Венеції, Далмації, Хорватії, Сербії, мадярам («турки» у трактатах) тощо [3, с. 106–149, 158–163].

Слід відмітити, що зацікавленість історією міжнародних відносин попередніх епох є відмінною рисою багатьох творів, що належать до літературної спадщини Константина VII. Так, своєрідним довідником з історії дипломатії можна вважати розділ «Про посольства» (або «Про римський посланців до народів»), який входив до збірки екцерптів (виписок) з творів античної літератури, скла-

деної за дорученням імператора. Близько половини матеріалу цього розділу взяті з праць пізньоримських істориків IV–VI ст. Такі з них, як «Історія війн Юстиніана» Прокопія, «Нова історія» Зосими та «Історія» Феофілакта Симокатти, дійшли до наших часів повністю. Значна частина творів інших пізньоримських та ранньовізантійських авторів (Петр Патрікій, Іоанн Антиохійський, Пріск Панійський, Малх Філадельфійський, Менандр Протіктор) збереглась саме у цій збірці у вигляді наведених виписок [2, с. X–XI].

Показово, що троє з вищезгаданих авторів мали значний власний досвід дипломатичної діяльності. Прокопій служив секретарем відомого полководця Велізарія, Пріск приймав участь у посольстві до ставки Аттіли (448 р.), а Петр Патрікій у 562 р. укладав від імені імперії угоду з Іраном.

Розділ «Про посольства» вважався Константином VII однією з важливіших частин його літературного компендіуму. Це відмічав сам імператор у передмові до нього, яка містила ще окремий параграф «Правила, як приймати іноземних посланців і як відправляти посольства». Тут надавались поради щодо поведінки з іноземними послами залежно від відстані їх держави та її моці [2, XI–XIII].

Теоретичний матеріал розділу «Про посольство» скоріш за все став плодом наукової діяльності Константина VII до початку його самостійного правління у 945 р.. З трактатами «Про управління імперією» та «Про церемонії» його поєднує належність до однієї наукової сфери. Матеріал розділу «Про посольства» свідчить про рівень обізнаності самого Константина VII у теоретичних засадах дипломатії та міжнародних відносин до початку його самостійної політичної діяльності. Трактати «Про управління імперією» та «Про церемонії» були складені протягом самостійного правління Константина VII, тобто після 945 р.: перший з них – між 948 та 952 р., а другий – до 959 р., з пізнішою редакцією доби правління Никифора II Фоки (963–969) [3, с. 5; 9, р. 595–597]. У трактатах «Про управління імперією» та «Про церемонії» імператор звертається до вузької аудиторії, якій намагається надати інформацію про сучасний стан справ і історія тут грає більш

вторинну роль. Тільки матеріали Петра Патрікія увійшли до розділу «Про посольства» та у трактат «Про церемонії». Матеріали праць інших авторів не знайшли використання у пізніх трактатах імператора. Хоча в історичних екскурсах зустрічаються посилання інші твори, наприклад на «Хронографію» Феофана (гл. 22 «Про управління імперією») [3, с. 80–87].

Трактат «Про церемонії» надає нам офіційну точку зору візантійської дипломатії стосовно політичної ваги міжнародних партнерів імперії доби Константина VII. Глава 46 II книги надає інформацію про титули, що можна використати по відношенню до іноземних правителів. Загальна чисельність титулів складає 72, однак частина їх носить архаїчний характер (династ, ефор, герусіос) і трактат не містить згадок про їх застосування на практиці [8, р. 679].

47 глава повідомляє про особливості офіційного прийому іноземних послів: формули привітання з боку іноземних послів та відповіді на це логофета, який веде прийом. Конкретні формули приводяться для послів папи римського, правителя Болгарії, багдадського халіфа та емірів Тарсу, Єгипту, Персії і Хорасану [8, р. 680–686]. Думається, що вибір правителів для цього переліку зумовлений особливою важливістю для імперії контактів з ними. Папа римський вважався «духовним отцем» імператора. Дунайська Болгарія безпосередньо сусідила з імперією на Балканах і мала можливість погрожувати самому Константинополю, що неодноразово відбувалось у часи правління хана Крума та царя Симеона. Глава містить зміни у протоколі прийому болгарських послів, які показують поступове зростання їх політичного статусу в очах візантійських дипломатів.

Формула прийому послів абасидських халіфів враховує їх прибуття до Константинополю разом з послами емірів Тарса – одного з васалів Багдаду. З середини IX ст. тарсійські еміри стримували візантійський наступ на південному сході Малої Азії, а з землями, які входили до самого «домену» багдадських халіфів, Візантія безпосередньо не мала спільного кордону.

Торкаючись прийому послів наймогутніших васалів багдадських халіфів – емірів

Єгипту (можливо, Іхшидідів), Персії (можливо, Буїди) та Хорасану (можливо, Саманідів), автор трактату «Про церемонії» приводить декілька варіантів, актуальність яких може залежати від політичної ситуації [8, р. 684–686]. Перший варіант застосовується у випадку васального підпорядкування цих еміратів Візантії. У цьому випадку еміри устами своїх послів позиціонують себе, як ті, що «підпорядковуються царству ромеїв і надсилають пакт», а також, як «найвірніші раби вашої імперії». Окремо у трактаті згадується про протоколи прийому послів цих емірів у випадках проголошення ними власної незалежності, або визнання ними зверхності Багдаду, однак опис процедури у цих випадках відсутній.

Думається, що подібний підхід автора трактату по відношенню до статусу емірів не випадковий і продиктований політичною ситуацією, що склалась у мусульманському світі до середини X ст. Багдадський халіфат під владою династії Аббасидів переживав період політичного занепаду та розпаду. Ці процеси розпочались ще тоді, коли у 756 р. фактично незалежним від Багдаду став Кордовський емірат, і посилювались протягом IX ст. Після недовгої стабілізації на межі IX–X ст., ослаблення халіфату стає незворотнім в правління ал-Муктадіра (908–932). Реальна влада цього халіфа обмежувалась впливом, наближених до нього осіб і вдалих полководців, таких, наприклад, як євнух Муніс. Саме за ал-Муктадіра Аббасиди втрачають монополію на халіфську владу. У ці часи засновуються халіфати, альтернативні Багдадському, – з претензіями на універсальну владу в Тунісі виступили Фатіміди (910 р.), а у мусульманській Іспанії – Омейяди (929 р.). Еміри окремих областей, які офіційно розглядались у Багдаді, як губернатори, стають напівнезалежними правителями. У 945 р., коли Константин VII Багрянородний повернув собі реальну владу у Константинополі, шийтські війська Буїдів (можливі еміри Персії у трактаті) оволоділи Багдадом, перетворивши Аббасидів на політичних маріонеток.

Занепад політичної влади Аббасидів надавав нових можливостей для дій візантійської дипломатії. Контакти Візантії з Єгиптом в обхід Багдаду частішають з приходом до

влади еміра Мухаммеда ібн Тугджа (933 р.). Імператор Роман I Лакапін (921–944) вів з ним переговори, про що свідчить лист, складений Феодором Дафнопатом. Лист свідчить про бажання Мухаммеда стати «другом нашої величності» (тобто Романа I), йому пропонують визнати зверхність візантійського імператора в обмін отримання титулу архонт архонтів. Єгипетського еміра запрошували до Константинополя, де йому обіцяли пишній прийом та надання почесних титулів патрикія, анфіпата та стратига та можливість очолити одну з фем [5, с. 184]. Титул архонта архонтів («цар царів») міг підняти дипломатичний статус єгипетського еміра до рівня вірменського царя. Візантійсько-єгипетські відносини не призвели до виникнення союзу між державами, хоча знайшли відображення у згадці про особливо цінну за вартістю золоту печатку (18 екзагіїв), що прикладалась імператорською канцелярією до листа, якій направлявся єгипетському еміру.

Згадування послів від емірів Персії та Хорасану ставить питання про їх ідентифікацію. Ними могли бути Буїди (як еміри Персії) та Саманіди (як еміри Хорасана). Однак у наступній главі (48), у якій наводяться вступні формули до листів, що відправлялись до іноземних правителів, еміри Персії та Хорасана не згадуються. У трактаті «Про управління імперією» Персія і Хорасан часто ототожнюються, а у зв'язку з подіями середини X ст. повідомляється про незалежність їх правителя і прийняття ним титулу халіфа: «Не настільки давно, однак, коли амермумн Багдаду знов став слабким, опинився незалежними емір Персії, тобто Хорасану. Він проголосив себе самого амермумном, повісив коран на табличках на свою шию, подібно намисту. Він запевняє, що сам походить від роду Аліма» [3, с. 96–97]. Ця інформація трактату трактувалась коментаторами, як згадка про емірат Саманідів. Однак останні залишались сунітами і не відносили себе до нащадків Алі («Аліма»). Можна припустити, що у цьому випадку ми маємо згадку про захоплення влади над Багдадом дейлемітськими емірами Буїдами, шіїтами-імамітами. Однак ця емірська родина не присвоювала титулу халіфа. Її представник Ахмед ібн Бувайх у 946 р. отри-

мав від Аббасида ал-Мустакфі титул амір ал-умара (емір над емірами), що символізувало передання повноважень головнокомандуючого, керівника військової адміністрації, а халіфа перетворювало на буїдську маріонетку.

Одним з продуктивних підходів щодо використання спадщини Константина VII при дослідженні міжнародних відносин X ст. може бути системний. Так, Д. Оболенський пропонував виділяти «Візантійську співдружність націй» – умовний симбіоз Візантійської імперії та держав, споріднених з нею політично, релігійно і культурно [6]. Подібне бачення тісних стосунків між імперією та її сусідами відповідає сучасному баченню міжнародної системи [7]. При більш широкому погляді політичні міждержавні відносини у Європі та Азії, ми можемо уявити їх у вигляді системи, частиною якої була Візантія. Своєрідний перелік елементів (акторів) ранньосередньовічної системи міжнародних відносин наводиться у 48-й главі II книги трактата «Про церемонії» у вигляді вступних частин листів, які відправляв візантійський імператор, з титулами адресатів (акторів). Учасники міжнародних відносин (елементи системи, актори), згідно трактату не тільки світські правителі, але й духовні владики (римський папа, патріархи).

Характер елементів відрізняє міжнародну систему, описану Константином VII, від Вестфальської, яку у класичній парадигмі теорії міжнародних відносин вважали першою з існуючих. Вестфальська система поставила національну державу на місце основного актора міжнародних відносин [6, р. 256–265], коло ж учасників подібної системи у ранньому середньовіччі не було настільки однорідним. Ранньосередньовічна система характеризувалась ієрархією учасників, яка, згідно, наприклад, трактату «Про церемонії», відображалась у титулах адресатів листів візантійських імператорів і вартості золотої печатки, якою скріплювались ці листи.

Іншою важливою ознакою системи можна вважати розпорошення суверенітету між різними рівнями міжнародної ієрархії. Серед адресатів візантійського імператора ми зустрічаємо таких, хто отримував листи-накази, тобто визнавали формальну зверхність Константинополя. Загальна кількість

таких партнерів (акторів) в трактаті складає 38. Більшість серед адресатів складають правителі держав Балканського півострова, Кавказького регіону та Італії.

Важливою характеристикою міжнародних відносин раннього середньовіччя є наявність держав, правителі яких претендували на універсальну владу. До таких правителів належав і візантійський імператор. Так, Константин VII, повчаючи свого сина Романа II, стверджував, що він, як імператор, повинен «підкуватись про спасіння усіх і правити і керувати світовим кораблем» [3, с. 36–37]. Протягом століть претензії правителів Константинополя стикались з схожими концепціями універсальної влади з боку арабських халіфів та франкських імператорів. Однак у I половині – середині X ст. конкуренти Візантії переживали складні часи і в цьому полягає унікальність міжнародного становища імперії за часи правління Константина VII Багрянородного (913–959).

Таким чином, наукова спадщина Константина VII Багрянородного містить унікальні свідчення про візантійську дипломатію не тільки часів правління самого імператора, але й надає ознайомитись з творами пізньоримських авторів, що не дійшли до наших часів у повному вигляді. Центральне місце серед трактатів імператора займають два твори – «Про церемонії» та «Про управління імперією». Вони виступають не тільки джерелами з історії міжнародних відносин, але й дозволяють розкрити спосіб мислення візантійських дипломатів та механізми прийняття політичних рішень. Погляди імператора, висловлені на їх сторінках є наслідком багаторічного вивчення середовища дій дипломата, відображення чого став розділ «Про посольства», який став частиною константинівського літературного збірника. Відносно між державами і народами зображені у трактатах Константина VII Багрянородного мають вигляд міжнародної системи, організованої у вигляді багаторівневої ієрархії.

Список використаних джерел:

1. Бибиков М. В. Историческая литература Византии. СПб: Алетейя, 1998. 318 с.
2. Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патрикий, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. Пер. с греч. С. Дестуниса; примеч. Г. Дестуниса. СПб.: Типография Л. Демиса, 1860. 495 с.
3. Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: Наука, 1989. 496 с.
4. Кузенков П. В. Реальная политика или великодержавная идеология? Византийская дипломатия X в. по данным трактатов // История : дар и долг. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко. М.; СПб., 2010. С. 73–99.
5. Луговой О. М. Политическая карта мира глазами византийского интеллектуала X века // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Выпуск 6. Харьков: Майдан, 2018. С. 159–190.
6. Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. М.: Янус-К., 1998. 655с.
7. Buzan B., Little R. International Systems in World History : Remaking the Study of International Relations / Barry Buzan, Richard Little. New-York: Oxford University Press, 2000. 472 p.
8. Constantine Porfirogenito. De ceremoniis aulae byzantinae libri II/ Constantine Porfirogenito. Bonnae, 1828. 807 s.
9. Kazhdan, A. The Oxford dictionary of Byzantium. Oxford: Oxford University press, 1993. 2232 p.
10. Stephenson P. Byzantium's Balkan frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900 – 1204/ P.Stephenson. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 352 с.
11. Toynbee A. Constantine Porphyrogenitus and his world / Arnold Toynbee. London: Oxford University Press, 1973. 768 p.

References

1. Bibikov, M. V. (1998). Istoricheskaia literatura Vizantii. SPb: Aletheia.
2. Buzan, B., Little, R. (2000) International Systems in World History : Remaking the Study of International Relations. New-York: Oxford University Press.
3. Constantine Porfirogenito. (1828) De ceremoniis aulae byzantinae libri II. Bonnae.
4. Destunis, S. (1860) Vizantiiskie istoriki Deksiipp, Evnapii, Olimpiodor, Malkh, Petr Patrikii, Menandr, Kandid, Nonnos i Feofan Vizantiets. SPb: Publishing L. Demis.
5. Kazhdan, A. ed. (1993) The Oxford dictionary of Byzantium. Oxford: Oxford University press.
6. Konstantin Bagrianorodnyi. (1989) Ob upravlenii imperiei. M.: Nauka.
7. Kuzenkov, P. V. (2010) "Realnaia politika ili velikoderzhavnaia ideologiia Vizantiiskaia diplomatiia X veke; po dannym traktatov", Istoriia: dar i dolg. Iubileinyi sbornik v chest Aleksandra Vasilevicha Nazarenko, pp. 73 – 99.
8. Lugovoi O. M. (2018) "Politicheskaia karta mira glazami vizantiiskogo intellektuala X veka", Vizantiiskaia mozaika: Sbornik publicnykh lektsii Ellino-vizantiiskogo lektoriia pri Sviato-Panteleimonovskom khrame, 6, pp. 159–190.
9. Obolensky D. (1998) Vizantiiskoe Sodruzhestvo Natsii: Shest vizantiiskikh portretov. M.: Ianus-K.
10. Stephenson, P. (2004) Byzantium's Balkan frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900 – 1204. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Toynbee, A. (1973) Constantine Porphyrogenitus and his world. London: Oxford University Press.

Кузовков В. Византийская дипломатия в сочинениях Константина VII Багрянородного

Международные отношения в раннем средневековье являются одной из научных проблем, которые актуальны для научных исследований. Важными источниками о международных отношениях середины X в. являются трактаты византийского императора Константина VII Багрянородного. В статье анализируются свидетельства этих трактатов о внешней политике Византии. Автор сравнивает их с материалами других работ императора, включая раздел «Исторических эксцерптов» – «О посольствах». Особое внимание уделяется свидетельствам, которые характеризуют отношения Византии с Аббасидским халифатом и зависимыми от него государствами – эмиратами.

Ключевые слова: византийская дипломатия, «Об управлении империей», «О церемониях», Константин VII Багрянородный, внешняя политика Византии, международные отношения.

Kuzovkov V. Byzantine diplomacy in the works of Constantine VII Porphyrogenitus

International relations of Early Medieval Ages are one of many science's issues that require further examination. Important sources about international relations mid-X century are the works of Eastern Roman Emperor Constantine VII: "De administrando imperio" and "De cerimoniis aulae Byzantinae". There are analyzes evidences of these treatises about the foreign policy of Byzantium in article. Author compares them with others works of emperor, including chapter from "Excerpts from the histories" – "De legationibus"(On embassies).

Special attention is paid to the evidences that characterize relations Byzantium with Abbasid caliphate and its satellite states-emirates. The author notes the distinctive nature of relationship between Byzantine Empire and Egypt where the governors Ikhshidid dynasty ruled, who recognized power of the Bagdad's caliph formally.

In your treatises Constantine VII Porphyrogenitus mentions Islamic ruler, who known as "emir of Persia and Khorasan". These evidences suggest that they are members of Buyid's dynasty. In 945 The Buyid's forces taken Bagdad and conquered Iraq. Al-Muktafi, the Abbasid caliph became his vassal.

Analyze international systems is one of the key approaches what can use for research international relations of Early Medieval Ages. D. Obolensky created the concept of Byzantine commonwealth that including Byzantium and its satellite states. According the treatise "De cerimoniis aulae Byzantinae" relationship Byzantine Empire with other states and nations were one of part the big international system that exists in Europe and Asia in Early Medieval Ages. Certain characteristics of this system were hierarchy and "diffusion" of sovereignty.

Keywords: byzantine diplomacy, De administrando imperio, De cerimoniis, Constantine VII Porphyrogenitus, foreign policy of Byzantium, international relations